

Ο Χρήστος Λαμπράκης και η κρίση του Ιουλίου του 1965

Γιάννης Παπακονδύλης

Δρ. Νεότερης και Σύγχρονης Ελληνικής Ιστορίας ΕΚΠΑ

Οι επιζώντες πρωταγωνιστές της εποχής εκείνης να παρουσιαστούμε σε συζήτηση στρογγυλής τραπέζης επί της 15ης Ιουλίου στην τηλεόραση. Στη συζήτηση αυτή πρέπει να μετάσχουν, εκτός από τον Ανδρέα Παπανδρέου και εμένα, ο Παναγιώτης Κανελλόπουλος, τότε αρχηγός της ΕΡΕ, ο Λεωνίδας Κύρκος ή ο Αντώνιος Μπριλλάκης από την τότε ΕΔΑ, εκπρόσωπος του τότε μη νόμιμου Κομμουνιστικού Κόμματος, και από της πλευράς των εκδοτών εφημερίδων (...) ο Χρήστος Λαμπράκης, στον οποίο έτσι θα δοθεί ευκαιρία να εξηγήσει γιατί, ενώ έσπρωξε πειστικά τον Στέφανο Στεφανόπουλο να αναλάβει την πρωθυπουργία και συνυπέγραψε μάλιστα γραπτό πρωτόκολλο υποστηρίζεώς του (...).

Το απόσπασμα προέρχεται από δηλώσεις του Κωνσταντίνου Μητσοτάκη, αρχηγού της Νέας Δημοκρατίας, οι οποίες πραγματοποιήθηκαν τις παραμονές της 20ής επετείου από την 15η Ιουλίου 1965, ημέρας που σηματοδότησε την έναρξη μίας από τις πιο ταραγμένες περιόδους της σύγχρονης ιστορίας: των Ιουλιανών, ή της «Αποστασίας», όπως έχει εντυπωθεί στη συλλογική μνήμη και την ιστοριογραφία. Ο Μητσοτάκης καλούσε ανθρώπους που είχαν συμμετάσχει στα γεγονότα από σημαίνουσες θέσεις, προκειμένου να αποκατασταθεί η κατ' αυτόν «ψευδής και σκόπιμα διαστρεβλωμένη εικόνα» που αναπαραγόταν στον φιλοκυβερνητικό Τύπο.¹ Μεταξύ των προσώπων αυτών ήταν και ο Χρήστος Λαμπράκης, επικεφαλής του ομώνυμου εκδοτικού συγκροτήματος, με προμετωπίδα τις εφημερίδες *Το Βήμα* και *Τα Νέα*, ως ο μοναδικός εν ζωή από τους εκδότες της προδικτατορικής κεντρίας παράταξης που κατά τη διάρκεια των Ιουλιανών είχαν εμπλακεί στις διεργασίες εντός της Ένωσης Κέντρου (ΕΚ).

Το κάλεσμα του Μητσοτάκη δεν έτυχε ανταπόκρισης, αλλά αυτό που ενδιαφέρει εδώ είναι ότι απόκομμα με τις δηλώσεις του συμπεριλαμβάνεται στα αρχειακά κατάλοιπα του Χ. Λαμπράκη ως μέρος μιας ενότητας με τίτλο «Εγώ. Θέματα '65. Αποστασίας». Η ενότητα

¹ *Τα Νέα*, 15/7/1985. Για τα δημοσιεύματα, βλ. ενδεικτικά: Σπύρος Λιναρδάτος, «Το βασιλικό πραξικόπημα, τα πρόσωπα και οι στόχοι», *Το Βήμα*, 14/7/1985. Αυτό το ανάγνωσμα συνιστούσε τμήμα από τον υπό έκδοση τέταρτο τόμο του έργου του συγγραφέα *Από τον εμφύλιο στη Χούντα*. Την ίδια μέρα τα *Νέα* φιλοξενούσαν συνέντευξη του Γιάννη Μανουσάκη, πρώην διευθυντή του πολιτικού γραφείου του Γεωργίου Παπανδρέου, ενημερώνοντας και για την επικείμενη δημοσίευση του αναγνώσματος «Από την ανωμαλία στην τραγωδία» για την περίοδο 1965-1974. Τέλος, την επόμενη μέρα δημοσιεύθηκε στα *Νέα* συνέντευξη του πρωθυπουργού Ανδρέα Παπανδρέου για την «Αποστασία».

περιέχει επίσης ολιγάριθμα δακτυλόγραφα με σημειώσεις του Λαμπράκη και δύο σχέδια ενός ημιτελούς κειμένου, στο οποίο επιχειρούσε μια σύντομη εξιστόρηση των Ιουλιανών και τοποθετούνταν επί της υποψηφιότητας Στεφανόπουλου που είχε τότε προωθηθεί και από τον ίδιο.² Παρόλο που τα σχέδια παρουσιάζουν μεταξύ τους ορισμένες διαφορές, η αφήγηση -αν και αποσπασματική- είναι παρόμοια, ενώ συναντώνται αναδιατυπώσεις, διορθώσεις και διαγραφές. Χωρίς να γνωρίζουμε ποιο από τα δύο προηγείται, σε εκείνο που φαίνεται να έχει την πιο επιμελημένη μορφή απαλύνονται οι διατυπώσεις. Τα έγγραφα είναι αχρονολόγητα, με αποτέλεσμα να μην είναι σαφής, επίσης, η συγκυρία, το πλαίσιο ή ο σκοπός παραγωγής τους.³ Επομένως, πρόκειται για ένα ανολοκλήρωτο εγχείρημα, το οποίο δεν μας επιτρέπει να εικάσουμε την τελική του εκδοχή και τον τρόπο που ο Λαμπράκης θα επέλεγε να αναφερθεί στα γεγονότα.

Μια υπόθεση είναι ότι τα σχέδια αυτά, μαζί με τις σημειώσεις και τα αποκόμματα, συγκροτήθηκαν ως σύνολο στο πλαίσιο της εικοστής επετείου των Ιουλιανών. Αποτυπώνουν άραγε μια απόπειρα του Λαμπράκη να τοποθετηθεί δημόσια επί των δηλώσεων του Μητσοτάκη, προβάλλοντας τη δική του εκδοχή των γεγονότων; Σχεδίαζε έτσι κι αλλιώς τη δημοσίευση ενός τέτοιου κειμένου; Δεν μπορούμε να απαντήσουμε με βεβαιότητα, αλλά είναι ένα ενδιαφέρον σημείο εκκίνησης για να επιστρέψουμε στα Ιουλιανά, μετά την πρόσφατη 60ή επέτειο, εστιάζοντας στον ρόλο και τη στάση του Λαμπράκη και των εφημερίδων του.

Το στίγμα του Χ. Λαμπράκη

Ο Χ. Λαμπράκης ανέλαβε επικεφαλής του ομώνυμου Δημοσιογραφικού Οργανισμού τον Αύγουστο του 1957, μετά τον θάνατο του πατέρα του Δημήτριου, ιδρυτή του εκδοτικού συγκροτήματος. Προηγουμένως, είχε διατελέσει διευθυντής του περιοδικού *Ο Ταχυδρόμος* και συντάκτης κατά καιρούς του *Βήματος*. Την περίοδο εκείνη, το Συγκρότημα επανερχόταν σταδιακά στον χώρο του Κέντρου, τον χώρο δηλαδή που πρέσβευε παραδοσιακά, ύστερα από το σύντομο διάλειμμα κατά το οποίο είχε στηρίξει την άνοδο στην εξουσία του Αλέξανδρου Παπάγου και, αργότερα, τον διορισμό του Κωνσταντίνου Καραμανλή ως πρωθυπουργού.⁴ Ο Λαμπράκης ως νέος εκδότης θα συνεχίσει την κεντρικά φιλελεύθερη παράδοση των δύο

² Αρχείο Μανουήλ Σαββίδη, σχέδια κειμένου Χ. Λαμπράκη για τα Ιουλιανά και την Αποστασία, αρ. 1-2, χ.χ.

³ Η μόνη ένδειξη που μας βοηθά να τοποθετήσουμε τη συγγραφή του κειμένου χρονικά είναι η αναφορά του Λαμπράκη ότι η πρώτη φορά που συνάντησε τον Μητσοτάκη, μετά τα γεγονότα της Αποστασίας, ήταν στη Μεταπολίτευση. Βλ. Στο ίδιο, αρ. 2.

⁴ Ηλίας Νικολακόπουλος, *Η καχεκτική δημοκρατία. Κόμματα και εκλογές, 1946-1967*, Αθήνα 2001, 162 και 193.

εφημερίδων, γεγονός που θα συμβάλει καθοριστικά στην επιτυχία τους: τα *Νέα*, από το 1957 μέχρι την επιβολή της δικτατορίας, κατείχαν την πρώτη θέση μεταξύ όλων των αθηναϊκών εφημερίδων, ενώ, στο ίδιο διάστημα, Το *Βήμα* κινούνταν μεταξύ τρίτης και πρώτης θέσης όσον αφορά την κυκλοφορία των ελληνικών πρωινών εφημερίδων.⁵

Ο Λαμπράκης ήταν ένας αστός φιλελεύθερος που τοποθετούνταν στο δημοκρατικό Κέντρο, με σαφή αντιπαλότητα προς τη συντηρητική εθνικοφροσύνη. Η θέση του απέναντι στην κομμουνιστική Αριστερά ήταν εξίσου απορριπτική, αλλά ταυτόχρονα αμφισβητούσε τις πρακτικές αποκλεισμού του μετεμφυλιακού κράτους.⁶ Επιπλέον, υποστήριζε σταθερά τη δημιουργία ισχυρού και αποτελεσματικού κράτους δικαίου μέσω μακρόπνοων οικονομικών και διοικητικών μεταρρυθμίσεων, σε μια προσπάθεια εκσυγχρονισμού της χώρας και συμπόρευσης με τις δυτικές δημοκρατίες. Αυτό το ιδεολογικό και πολιτικό στίγμα θα υπογραμμιστεί από νωρίς, όπως στη σειρά άρθρων που θα δημοσιεύσει τον Μάρτιο του 1958 στο *Βήμα*, μια από τις σπάνιες επώνυμες παρεμβάσεις του ως εκδότη. Στα άρθρα αυτά θα διατυπώσει τα παραπάνω αιτήματα, εκφράζοντας την ανάγκη για μια αλλαγή πορείας στη διαχείριση των εσωτερικών και εθνικών ζητημάτων. Στις εκλογές του 1958 οι εφημερίδες του συγκροτήματος θα ταχθούν έντονα υπέρ του Κόμματος Φιλελευθέρων, το πρόγραμμα του οποίου εμπεριείχε σχεδόν όλα τα προτάγματα που ο Λαμπράκης είχε θίξει στην αρθρογραφία του (π.χ. αδιάβλητη διοίκηση, πολιτισμός, αναμόρφωση παιδείας) και καθιερώσει για τα έντυπά του.⁷ Το 1961 το Συγκρότημα χαιρέτισε την ίδρυση της ΕΚ, τον σχηματισμό που προέκυψε από τη συγχώνευση των κεντρικών κομμάτων. Η ενοποίηση του Κέντρου, άλλωστε, είχε αποτελέσει επιδίωξη και του ίδιου του Λαμπράκη, ο οποίος θεωρούσε πως μια ενιαία κεντρώα παράταξη θα ήταν ικανή να αντιπαρατεθεί στη Δεξιά και να διεκδικήσει με αξιώσεις την εξουσία, ως ενδοαστική

⁵ Ηλίας Νικολακόπουλος, «Η ιστορία μίας εφημερίδας. “Τα Νέα” καθρέφτης των εξελίξεων», αφιέρωμα: *Τα Νέα* γιορτάζουν 80 χρόνια, στο: *Τα Νέα Σαββατοκύριακο*, 26-27/11/2011, 18· Εμμανουήλ Χαιρετάκης, *Ελληνικός ημερήσιος Τύπος και πολιτική επικοινωνία: κυκλοφοριακές τάσεις και εκλογικά αποτελέσματα*, διδακτορική διατριβή, ΕΚΠΑ, 1993, 77 και 88.

⁶ Στο ίδιο· Στρατής Μπουρνάζος, *Η ιστορία μιας ματαιώσης: το CCF και ο πολιτισμικός Ψυχρός Πόλεμος στην Ελλάδα (1950-1967)*, Αθήνα 2024, 321-330· Σωτήρης Ριζάς, «Η κληρονομιά, οι θέσεις, η αντίληψη», *Το Βήμα-Νέες Εποχές*, 18/2/2024.

⁷ Δέσποινα Παπαδημητρίου, «Πολιτικές σκέψεις του Χρήστου Λαμπράκη και οραματισμοί μιας γενιάς μέσα από την αρθρογραφία του στο Βήμα το Μάιο του 1958. Από το 1947 στην ιστορική συγκυρία του τέλους της δεκαετίας του 1950», ανακοίνωση στο συνέδριο «Χρήστος Λαμπράκης. 90 χρόνια», διαθέσιμη ηλεκτρονικά στο: <https://christoslambrakisconference.lrf.gr/highlights-synedriou/parousiaseis-omiliton/> (τελευταία ανάκτηση: 15/11/2025).

εναλλακτική δύναμη. Η ΕΚ προσέφερε ένα πολιτικό πλαίσιο αναφοράς στο *Βήμα* και τα *Νέα*, που τη στήριζαν και υποδέχτηκαν με ενθουσιασμό τις εκλογικές νίκες του 1963 και του 1964.⁸

Σε επίπεδο προσώπων το συγκρότημα Λαμπράκη, αν και παραδοσιακά ήταν πιο κοντά στις θέσεις του Σοφοκλή Βενιζέλου, είχε αποδεχθεί την ηγεσία του Γ. Παπανδρέου, τηρώντας όμως αποστάσεις. Ενδεικτική αυτής της στάσης ήταν η διστακτικότητα που επέδειξε αρχικά το Συγκρότημα στην αμφισβήτηση και στον πολιτικό χειρισμό εν γένει του εκλογικού αποτελέσματος το 1961. Παρόλα αυτά, οι εφημερίδες του Συγκροτήματος και ο Λαμπράκης με προσωπικές πρωτοβουλίες, συστρατεύτηκαν και υποστήριξαν τον Ανένδοτο Αγώνα.⁹ Η κριτική στήριξη στον Γ. Παπανδρέου σχετίζεται με αυτό που το Συγκρότημα αντιλαμβανόταν ως «δημαγωγία» στην πολιτική του αρχηγού της ΕΚ και με το πρότυπο της μαζικής κινητοποίησης που επεδίωκε ο γιος του Ανδρέας, στοιχεία τα οποία ο Λαμπράκης, ως μετριοπαθής, φαίνεται ότι αντιμετώπιζε με προβληματισμό και επιφυλακτικότητα.¹⁰

Η πορεία προς την κρίση

Στο πλαίσιο της έρευνάς του για τον Τύπο στην Ελλάδα και τη Δικτατορία, η οποία εκδόθηκε το 1983, ο Καναδός δημοσιογράφος Robert McDonald θα απευθυνθεί στον Λαμπράκη πιθανώς το 1977, και θα του υποβάλει εγγράφως μία σειρά από ερωτήσεις. Μια από αυτές αφορούσε τη στάση του Συγκροτήματος το 1965 και το γιατί οι εφημερίδες του είχαν προσωρινά στραφεί τότε εναντίον της κυβέρνησης Γ. Παπανδρέου. Ο Λαμπράκης ξεκινούσε την απάντησή του σημειώνοντας ότι θεωρούσε την ερώτηση εσφαλμένη. Όπως ανέφερε, την άνοιξη του 1965, οι εφημερίδες του Συγκροτήματος είχαν πράγματι επιτεθεί σε ένα μέλος του υπουργικού συμβουλίου, αλλά όχι στην κυβέρνηση συνολικά. Αυτό το πρόσωπο ήταν ο τότε υπουργός Εθνικής Αμύνης Πέτρος Γαρουφαλιάς, τον ρόλο του οποίου χαρακτήριζε καθοριστικό στη μεθόδευση της κρίσης του Ιουλίου του 1965 και στην ανατροπή της κυβέρνησης Γ. Παπανδρέου. Στη συνέχεια, προσέθετε ότι οι εφημερίδες του ήταν οι πρώτες που, στις αρχές του 1965, επεσήμαναν δημόσια την ύπαρξη μιας «μυστικής χούντας» στον στρατό και ότι ο ίδιος πίστευε

⁸ Σωτήρης Ριζάς, «Ο Χρήστος Λαμπράκης στην εποχή των πολιτικών κρίσεων και αλλαγών: Από τη δεκαετία του '60 στη Μεταπολίτευση» ανακοίνωση στο συνέδριο «Χρήστος Λαμπράκης. 90 χρόνια» (2024), διαθέσιμη ηλεκτρονικά στο: <https://christoslambrakisconference.lrf.gr/highlights-synedriou/parousiaseis-omiliton/> (τελευταία ανάκτηση: 15/11/2025)· Νικολακόπουλος, «Η ιστορία μίας εφημερίδας», 18-20.

⁹ Χρήστος Χρηστίδης, *Ανένδοτος Αγώνας. Η Ένωση Κέντρου ενώπιον της ρήξης, 1961-1963*, Αθήνα 2018, 133-134.

¹⁰ Σωτήρης Ριζάς, «Η Ένωση Κέντρου και η κρίση του 1965», στο: Βασίλης Παναγιωτόπουλος, Γιάννης Βούλγαρης, Σωτήρης Ριζάς (επιμ.), *Ιουλιανά 1965. Από την κρίση των θεσμών στο πραξικόπημα*, Βήμα στην Ιστορία, 15 (2025), 65.

πως ο Γαρουφαλιάς ενεργούσε για λογαριασμό του βασιλιά εναντίον της εκλεγμένης τότε κυβέρνησης, πεποίθηση που είχε πλήρως επαληθευτεί, εκτός από το «ότι η εμπνευσμένη από το Παλάτι χούντα τελικά υπερκεράστηκε από εκείνη των συνταγματαρχών».¹¹

Η απάντηση του Λαμπράκη στον R. McDonald μας μεταφέρει στις παραμονές της κρίσης. Στα τέλη Μαΐου 1965 το πολιτικό σκηνικό θα κλυδωνιστεί από την αποκάλυψη της υπόθεσης ΑΣΠΙΔΑ και το ζήτημα της ύπαρξης μιας στρατιωτικής συνωμοτικής οργάνωσης αριστερόστροφων αξιωματικών. Η κυβέρνηση θα τεθεί στο στόχαστρο σφοδρών επιθέσεων της αντιπολίτευσης, λόγω της φημολογούμενης ανάμειξης του φερόμενου ως πολιτικού ηγέτη της οργάνωσης Α. Παπανδρέου, αλλά και της στάσης του πρωθυπουργού, που κατηγορούνταν ότι προσπαθούσε να υποβαθμίσει και να συγκαλύψει το ζήτημα. Από την άλλη, ο φιλοκυβερνητικός Τύπος θα αντιμετωπίσει την υπόθεση ως μία εξελισσόμενη «σκευωρία της Δεξιάς με στόχον τον Στρατόν». Την ίδια μέρα, θα δημοσιευθεί άρθρο του στρατηγού ε.α. Γεωργίου Ιορδανίδη με τίτλο «Η χούντα», στο οποίο, έπειτα από αναφορά στον ΙΔΕΑ –την παραστρατιωτική οργάνωση που είχε επιχειρήσει πραξικόπημα το 1951– θα σημειώσει πως «αι πλέον πρόσφατοι ενδείξεις πείθουν ότι μια νέα χούντα [...] απέκτησεν ελευθερίαν ενεργείας και παρασκευάζει με ευρύτατους ελιγμούς επίθεσιν κατά της Δημοκρατίας».¹² Το *Βήμα*, λοιπόν, μέσω αυτής κι άλλων αναλύσεων του Ιορδανίδη, θα επισημάνει από νωρίς τη δράση μιας «χούντας» που επιβουλεύονταν το δημοκρατικό πολίτευμα, καθιερώνοντας μάλιστα τον όρο στο λεξιλόγιο της εποχής.¹³ Η διαφορά ήταν, όπως σημειώνει παραπάνω και ο Λαμπράκης, ότι στις αναλύσεις του Ιορδανίδη και στη δημόσια συζήτηση επικρατούσε η άποψη πως τον έλεγχο μιας πιθανής στρατιωτικής παρέμβασης θα τον είχε το Στέμμα.¹⁴

Η αποκάλυψη της υπόθεσης ΑΣΠΙΔΑ αποτέλεσε σημείο καμπής στην εξέλιξη των γεγονότων που οδήγησαν στα Ιουλιανά, αφού, ανεξάρτητα από τις πραγματικές της διαστάσεις, μετέτρεψε το ζήτημα του ελέγχου του στρατού σε κεντρικό διακύβευμα.¹⁵ Η στάση του

¹¹ Αρχείο Μ. Σαββίδη, απαντήσεις Χρήστου Λαμπράκη στον Robert McDonald, [1977], σ. 1-7. Για την έρευνα, βλ. Robert McDonald, *Pillar & Tinderbox. The Greek Press and the Dictatorship*, Νέα Υόρκη και Λονδίνο 1983.

¹² *Το Βήμα*, 21/5/1965.

¹³ Σπύρος Λιναρδάτος, *Από τον εμφύλιο στη χούντα*, τ. Ε', Αθήνα 1978, σ. 188· Μιχάλης Παπακωνσταντίνου, *Η παραγμένη εξαετία (1961-1967). Από τη Μοναρχία στη Δικτατορία*, τ. Β', Αθήνα 1998, 99.

¹⁴ Ευάνθης Χατζηβασιλείου, «Αυταπάτες, διλήμματα και η αποτυχία της πολιτικής. Ο στρατός στην πορεία προς τη δικτατορία», στο: Μανώλης Βασιλάκης (επιμ.), *Από τον Ανένδοτο στη Δικτατορία*, Αθήνα 2009, 435.

¹⁵ Νικολακόπουλος, Η καχεκτική δημοκρατία, 350-351· Σωτήρης Ριζάς, *Η ελληνική πολιτική μετά τον Εμφύλιο Πόλεμο. Κοινοβουλευτισμός και Δικτατορία*, Αθήνα 2008, 337. Για τη διόγκωση των διαστάσεων της υπόθεσης ΑΣΠΙΔΑ, βλ. Λεωνίδας Καλλιβερέτακης, «Lucky Bar και υπόθεση ΑΣΠΙΔΑ. Ιστορίες αγοραίου έρωτα και σκευωρίας», *Αρχειοτάξιο*, 22 (2020), 185-195.

Συγκροτήματος απέναντι στην κυβέρνηση, σε το διάστημα που η υπόθεση ΑΣΠΙΔΑ ήταν στο επίκεντρο της πολιτικής επικαιρότητας, ήταν αρκετά πειστική. Μέσω κυρίως του *Βήματος* θα την επικρίνει για αδράνεια, σημειώνοντας πως ήταν «ζήτημα τιμής» η λήψη άμεσων μέτρων για την εκκαθάριση και την «εξυγίανση» του στρατεύματος από τη «φατρία» και τις «έξωθεν επεμβάσεις». Η αρθρογραφία του *Βήματος* θα κλιμακωθεί από τις αρχές Ιουνίου, καθώς οι χειρισμοί στο ζήτημα της εξυγίανσης του στρατού έδιναν την εντύπωση πως η κυβέρνηση δεν είχε τον έλεγχο της κατάστασης, ενώ τονιζόταν πως από τον πρωθυπουργό μέχρι τον τελευταίο βουλευτή θα έφεραν όλοι ευθύνες για την κατάσταση εντός ενός στρατού που όδευε προς τον «εκφυλισμό» και με βάση την οποία κρινόταν «το μέλλον της δημοκρατίας».¹⁶

Ωστόσο, η στάση του *Βήματος* θα διαφοροποιηθεί μετά τις εξαγγελίες του Γ. Παπανδρέου στη Βουλή, στις 25 Ιουνίου, για μεταβολές στην ηγεσία του στρατού, με πρώτη την αντικατάσταση του αρχηγού του Γενικού Επιτελείου Στρατού, τις οποίες θα χαιρετίσει με ενθουσιασμό.¹⁷ Αντίθετα, στο επίκεντρο της κριτικής του Συγκροτήματος θα τεθεί πλέον ο Γαρουφαλιάς, λόγω της διαφωνίας του με τον πρωθυπουργό ως προς την αλλαγή της στρατιωτικής ηγεσίας και την ευθυγράμμισή του με τον βασιλιά, ο οποίος επίσης ήταν αρνητικός, καθώς δεν ήθελε να αμφισβητηθεί η κυριαρχία του στις Ένοπλες Δυνάμεις. Επιπλέον, ο Γαρουφαλιάς είχε συνταχθεί με τον βασιλιά στην περαιτέρω διερεύνηση της υπόθεσης ΑΣΠΙΔΑ, η οποία για τον Γ. Παπανδρέου είχε λήξει μετά το ανακριτικό πόρισμα του αντιστράτηγου Ι. Σίμου της στρατιωτικής δικαιοσύνης, που είχε κατατεθεί στις αρχές Ιουνίου.¹⁸

Η διάσταση αυτή είχε ως συνέπεια ο Γ. Παπανδρέου να ζητήσει από τον Γαρουφαλιά να παραιτηθεί, ώστε να αναλάβει το υπουργείο Εθνικής Άμυνας ο ίδιος. Το *Βήμα* θα υπογραμμίσει το επιτακτικό της αποπομπής του «πολλάκις απιστήσαντος προς την δημοκρατικήν παράταξιν» Γαρουφαλιά, αφού «κατά τη διάρκεια της υπουργίας του το κρίσιμον διά το μέλλον της Δημοκρατίας θέμα της απαλλαγής του Στρατεύματος από τα καρκινώματα του κομματισμού (...) περιεπλάκη και επιδεινώθη».¹⁹ Τόσο το *Βήμα* όσο και τα *Νέα* θα εντείνουν τις επιθέσεις προς τον Γαρουφαλιά όταν αυτός θα αρνηθεί να παραιτηθεί, αλλά και θα επιχειρήσει να προσεταιριστεί βουλευτές της ΕΚ, ώστε να τον υποστηρίξουν να αναλάβει την πρωθυπουργία. Ο Γαρουφαλιάς προεξοφλούσε τότε την πτώση του Γ. Παπανδρέου, ισχυριζόμενος ότι δεν τύγγανε πια της

¹⁶ *Το Βήμα*, 27/5/1965 και 20/6/1965.

¹⁷ *Το Βήμα*, 25/6/1965.

¹⁸ Ριζός, *Η ελληνική πολιτική μετά τον Εμφύλιο Πόλεμο*, 339-342.

¹⁹ *Το Βήμα*, 2/7/1965.

εμπιστοσύνης των ανακτόρων και των ξένων συμμάχων. Η άποψη των δύο εντύπων ήταν ότι ο Γαρουφαλιάς ωθούνταν στις κινήσεις αυτές από τα ανάκτορα.²⁰

Ο ρόλος που είχε διαδραματίσει ο Γαρουφαλιάς στη μεθόδευση της κρίσης εκ μέρους του Στέμματος υπογραμμίζεται και στο κείμενο που προετοιμάζε ο Λαμπράκης. Εκεί ο εκδότης εκκινεί την αφήγηση διακρίνοντας τρεις φάσεις μιας διαδικασίας που κατά τον ίδιο οδήγησε από τη διαφωνία «κυβερνήσεως Γεωργίου Παπανδρέου με [τα] Ανάκτορα στην επιβολή της Χούντας». Η πρώτη, όπως σημειωνόταν, ήταν όταν «ο Κωνσταντίνος και οι σύμβουλοί του ξεκινάν τον αγώνα εναντίον Παπανδρέου και επίσημα (Γαρουφαλιάς) και παρασηκναικά, προσπαθώντας να πείσουν μέλη της τότε κυβερνήσεως να προχωρήσουν ενδοκομματικά σε “προνοουσιαμένο” εναντίον του Γ. Παπανδρέου]. Όταν αυτό δεν επέτυχε, διότι ήθελαν εξασφάλιση της συνεργασίας του με [τα] Ανάκτορα οι αντι-Παπανδρεϊκοί, τα ανάκτορα προχώρησαν στην βιαία παραίτηση Παπανδρέου».²¹ Όπως φαίνεται, εκτός από τη στάση του Γαρουφαλιά, ο Λαμπράκης στέκεται στις προσπάθειες τότε ορισμένων μελών της κυβέρνησης, αντιπολιτευόμενων τον Γ. Παπανδρέου και μετέπειτα αποστατών (Μητσοτάκης, Δημήτριος Παπασπύρου, Στυλιανός Αλλαμανής κ.ά.), να αποσοβήσουν τη ρήξη μέσω ενός συμβιβασμού του Γ. Παπανδρέου με το Στέμμα.²² Τα ίδια πρόσωπα, ενώπιον της άρνησης του Παπανδρέου να συναινέσει σε έναν συμβιβασμό, φέρονται αργότερα να προετοιμάζαν ένα «πρωτόκολλο» εναντίον του, με σκοπό την απομάκρυνσή του από την αρχηγία και τον σχηματισμό άλλης κυβέρνησης της ΕΚ.²³

Ο Λαμπράκης ήταν αρνητικός σε μια υποχώρηση του Γ. Παπανδρέου έναντι των αξιώσεων του Στέμματος. Στις 13 Ιουλίου, ο Αμερικανός επιτετραμμένος Norbert Anschuetz θα συναντηθεί με τον Ανδρέα Παπανδρέου. Στην αναφορά του προς το State Department ο Anschuetz θα σημειώσει πως ο Α. Παπανδρέου, με την ενθάρρυνση του Λαμπράκη, τασσόταν κατά της εξεύρεσης συμβιβαστικής λύσης, υπεραμυνόμενος της ανάληψης του υπουργείου Εθνικής Αμύνης από τον πατέρα του και, σε περίπτωση που αυτή δεν γινόταν αποδεκτή από τον βασιλιά, της εξώθησης του τελευταίου σε νέες εκλογές.²⁴ Αυτή ήταν, άλλωστε, και η γραμμή που

²⁰ *Το Βήμα* και *Τα Νέα*, 2, 3 και 7/7/1965.

²¹ Αρχείο Μ. Σαββίδη, σχέδια κειμένου Χ. Δ. Λαμπράκη για τα Ιουλιανά και την Αποστασία, αρ. 1, χ.χ.

²² Λιναρδάτος, *ό.π.*, 229· Θανάσης Διαμαντόπουλος, *Κώστας Μητσοτάκης. Πολιτική βιογραφία*, τ. Β', Αθήνα 1989, 182-185· Ριζάς, *Η ελληνική πολιτική μετά τον Εμφύλιο Πόλεμο*, 344-345.

²³ Λιναρδάτος, *ό.π.*, 231. Βλ. επίσης *Το Βήμα*, 16/7/1965.

²⁴ Αλέξης Παπαχελάς, *Ο βιασμός της ελληνικής δημοκρατίας. Ο αμερικανικός παράγων, 1947-1967*, Αθήνα, 2017, 182.

τήρησαν οι εφημερίδες του Συγκροτήματος από την πρώτη στιγμή της διαφαινόμενης ρήξης του Γ. Παπανδρέου με το Στέμμα, δίνοντας έμφαση τόσο στην πολιτική όσο και στη συνταγματική διάσταση του ζητήματος: «Το επίκεντρόν της [της πολιτικής κρίσης] είναι άλλο. (...) Εάν ο βασιλιάς θα τηρήση το Σύνταγμα ή όχι, εάν θα ενεργήσει ως Ανώτατος Άρχων μιάς βασιλευόμενης Δημοκρατίας ή όχι». Στην περίπτωση που ο βασιλιάς δεν δεχόταν να υπογράψει το διάταγμα για την αντικατάσταση του Γαρουφαλιά που είχε αποστείλει ο πρωθυπουργός από τις αρχές Ιουλίου, «ο κυρίαρχος λαός θα κληθή να κρίνει διά της ελευθέρας ψήφου του εάν η Κυβέρνησις της ΕΚ ορθώς έπραξε τηρούσα το γράμμα του Συντάγματος».²⁵

Η πορεία των γεγονότων είναι γνωστή. Ο βασιλιάς θα αρνηθεί να υπογράψει το διάταγμα για την αποπομπή του υπουργού Εθνικής Αμύνης, διαφωνώντας με την ανάληψη του χαρτοφυλακίου από τον πρωθυπουργό και, μετά την ανταλλαγή επιστολών μεταξύ τους, θα επέλθει η εξώθηση του δεύτερου σε παραίτηση την 15η Ιουλίου.

Η εκτροπή

Για τον Λαμπράκη, η 15η Ιουλίου σηματοδότησε τη δεύτερη φάση της διαδικασίας προς την εκτροπή του 1967: της «Αποστασίας», ή της «σαλαμοποιήσεως», όπως αναφέρεται στα σχέδια του κειμένου του.²⁶ Για την περίοδο αυτή σημειώνει πως το *Βήμα* και τα *Νέα* ξεκίνησαν τον «εντονώτερο αγώνα κατά του πραξικοπήματος», που είχε ως αποτέλεσμα να μην ξανασυναντήσει ποτέ ή για αρκετό χρονικό διάστημα πρόσωπα που είχαν πρωταγωνιστεί στην αποστασία (π.χ. Μητσοτάκης, Γεώργιος Αθανασιάδης-Νόβας, Πάνος Κόκκας), μερικοί εξ' αυτών και παλαιοί του φίλοι (Σταύρος Κωστόπουλος και Ηλίας Τσιριμώκος).²⁷

Με τον όρο «πραξικόπημα» ο Λαμπράκης αναφέρεται στη βασιλική παρέμβαση και στην ανατροπή της εκλεγμένης κυβέρνησης του Γ. Παπανδρέου. Τον όρο είχαν υιοθετήσει από την πρώτη μέρα της αποστασίας και οι εφημερίδες του Συγκροτήματος, χαρακτηρίζοντας επίσης τους αποστάτες «συνωμότες», «ανδρείκελα» και «προδότες».²⁸ Το *Βήμα*, στις 16 Ιουλίου, μετά

²⁵ Το *Βήμα*, 10/7/1965. Για την επίκληση της τήρησης της συνταγματικής τάξης, βλ. επίσης Τα *Νέα*, 9-10/7/1965. Η έμφαση στην αντισυνταγματικότητα μιας ενδεχόμενης άρνησης του βασιλιά στο αίτημα του Γ. Παπανδρέου τονιζόταν και μέσω της δημοσίευσης των απόψεων έγκριτων συνταγματολόγων, όπως ο Αριστόβουλος Μάνεσης. Το *Βήμα* στις 9 Ιουλίου θα δημοσιεύσει τα σχετικά με τον ρόλο και τη θέση του βασιλιά κατά το Σύνταγμα αποσπάσματα από τον νεοεκδοθέντα δεύτερο τόμο του έργου του Α. Μάνεση *Αι εγγυήσεις τηρήσεως του Συντάγματος*. Βλ. Το *Βήμα*, 6/7/1965.

²⁶ Αρχείο Μ. Σαββίδη, σχέδια κειμένου Χ. Λαμπράκη για τα Ιουλιανά και την Αποστασία, αρ. 1-2, χ.χ.

²⁷ Στο ίδιο.

²⁸ Το *Βήμα* και Τα *Νέα*, 16/7/1965.

την ορκωμοσία του δεύτερου κλιμακίου της πρώτης κυβέρνησης αποστατών υπό τον Νόβα, θα αναφερθεί σε «ανηθικούς» ανθρώπους που «ήσαν διατεθειμένοι να πωλήσουν την τιμήν και την συνειδησί των χάριν ενός ολιγοήμερου θώκου». Τα βέλη στρέφονταν επίσης κατά των «συμβούλων» του βασιλιά, οι οποίοι, ανεξάρτητα από το αν όσα είχαν προηγηθεί ήταν «νομότυπα», θα έπρεπε «να είχαν ενθυμηθεί ότι η τυχόν εφαρμογή του γράμματος και η εσκεμμένη παρερμηνεία του πνεύματος του Συντάγματος είναι πράξεις χειρότεροι και πλέον επικίνδυνοι από την κατάφωρον παραβίαση των».²⁹ Σταδιακά, όμως, στο στόχαστρο της εφημερίδας θα τεθεί και ο ίδιος ο βασιλιάς. Σε κύριο άρθρο στα τέλη Ιουλίου, με τον εύγλωττο τίτλο «Αι ευθύναι του ανευθύνου», έπειτα από την επισήμανση των προσωπικών του ευθυνών στη μείζονα πολιτική κρίση που είχε δημιουργηθεί, η εφημερίδα θα τον καλέσει να αποκαταστήσει άμεσα τη συνταγματική, κοινοβουλευτική και «ηθική» τάξη, ώστε να μην αποδείξει εντέλει, με τις πράξεις ή τις παραλείψεις του, «ότι η Δημοκρατία δεν εξυπηρετείται ποτέ από εκείνους που δεν πιστεύουν σε αυτή».³⁰

Το μέτωπο του Συγκροτήματος κατά των ανακτόρων και της κυβέρνησης Νόβα, σε όλο το διάστημα μέχρι την καταψήφισή της από τη Βουλή, ήταν σφοδρό. Το *Βήμα* και τα *Νέα* θα προβάλλουν τις θέσεις του Γ. Παπανδρέου, δηλαδή άμεση αποπομπή ή παραίτηση της κυβέρνησης και, ακολούθως, ανάθεση της εντολής σχηματισμού κυβέρνησης στον αρχηγό του πλειοψηφούντος κόμματος ή προκήρυξη πρόωρων εκλογών. Οποιαδήποτε απόφαση θα έπρεπε να έχει απαραίτητα την συγκατάθεση του Γ. Παπανδρέου και της κοινοβουλευτικής ομάδας, ώστε να διατηρηθεί η ενότητα του κόμματος. Από τις πρώτες μέρες της αποστασίας, θα σημειωθεί μια σημαντική αύξηση της κυκλοφορίας των δύο εφημερίδων.³¹ Πέρα από την αρθρογραφία, τα σχόλια και το ρεπορτάζ για τις πολιτικές εξελίξεις και τις καθημερινές κινητοποιήσεις και διαδηλώσεις, τον τόνο έδιναν τα χρονογραφήματα του Δημήτρη Ψαθά, οι γελοιογραφίες του Φωκίωνα Δημητριάδη και Κώστα Μητρόπουλου, αλλά και στήλες όπως αυτή του Κώστα Σταματίου («Αδιακρίσιες») στα *Νέα*. Στην τελευταία δημοσιεύτηκε το υποτιθέμενο

²⁹ Το *Βήμα*, 16/7/1965

³⁰ Το *Βήμα*, 29/7/1965.

³¹ Ενδεικτικά, η μέση κυκλοφορία του *Βήματος*, από περίπου 61.000 φύλλα τον Ιούνιο του 1965, αυξήθηκε στα 103.000 τον Ιούλιο. Τα αντίστοιχα μεγέθη για τα *Νέα* ήταν 179.000 και 211.000 φύλλα. Οι πωλήσεις των δύο εντύπων τον Ιούλιο του 1965 αντιπροσώπευαν το 37,3% του συνόλου των πρωινών και απογευματινών εφημερίδων κατά τον ίδιο μήνα. Βλ. Μανώλης Χαιρετάκης, *Το δύσκολο 1965 και οι εφημερίδες της εποχής*, Αθήνα 2020, 212, Πίνακας 10γ.

δίστιχο του Νόβα με το περίφημο «Γαργάλα τα», κατασκευή, στην πραγματικότητα, του Σταματίου, το οποίο καθιερώθηκε ως σύνθημα.³²

Ο Λαμπράκης, όπως θα δούμε, δεν ήταν αρνητικός στον σχηματισμό μιας εναλλακτικής κυβέρνησης από τους κόλπους της ΕΚ. Ήδη από τις 18 Ιουλίου η αμερικανική πρεσβεία είχε πληροφορίες για κινήσεις βουλευτών του κόμματος που προωθούσαν την ανάληψη της πρωθυπουργίας από τον Στεφανόπουλο. Η πρωτοβουλία αυτή φερόταν να έχει την υποστήριξη του Λαμπράκη, κάτι για το οποίο ο Αμερικανός επιτετραμμένος N. Anschuetz τηρούσε τη δεδομένη στιγμή αρκετές επιφυλάξεις. Ο Anschuetz στην αλληλογραφία του προς την Ουάσινγκτον σημείωνε χαρακτηριστικά ότι ο Λαμπράκης ήταν Κρητικός, βενιζελικής προέλευσης και αντιμοναρχικός, υπενθυμίζοντας ταυτόχρονα την απροθυμία του εκδότη να ασκήσει κατευναστικό ή μεσολαβητικό ρόλο πριν την οριστική ρήξη μεταξύ Γ. Παπανδρέου και Στέμματος.³³ Σε νέο τηλεγραφημά του δύο μέρες αργότερα, κι ενώ είχε μεσολαβήσει η πορεία του Γ. Παπανδρέου από το Καστρί στην Αθήνα με μαζική λαϊκή συμμετοχή, σημείωνε ότι η λύση Στεφανόπουλου παρουσίαζε πλέον όλο και λιγότερους υποστηρικτές και ότι η φημολογούμενη στήριξη του Λαμπράκη δεν υλοποιήθηκε ποτέ.³⁴

Οι εξελίξεις των επόμενων ημερών καθιστούσαν σαφές ότι η κυβέρνηση Νόβα δεν επρόκειτο να εξασφαλίσει κοινοβουλευτική στήριξη, ούτε να μεταστρέψει την κοινή γνώμη υπέρ της. Οι λαϊκές κινητοποιήσεις σε ολόκληρη τη χώρα κλιμακώνονταν, οι συγκρούσεις μεταξύ διαδηλωτών και αστυνομίας στην πρωτεύουσα προσλάμβαναν ολοένα αγριότερη μορφή, με αποκορύφωμα τον θάνατο του αριστερού φοιτητή Σωτήρη Πέτρουλα στις 21 Ιουλίου.³⁵ Ενώπιον της απροθυμίας του βασιλιά να καλέσει ξανά στην κυβέρνηση τον Γ. Παπανδρέου ή να προχωρήσει σε εκλογές και, υπό τον φόβο ότι η στάση αυτή θα οδηγούσε σε περαιτέρω όξυνση της κατάστασης, επικρατούσε έντονος προβληματισμός εντός της ΕΚ γύρω από τις προοπτικές διεξόδου από την κρίση. Στο πλαίσιο αυτό, η λύση Στεφανόπουλου είχε αρχίσει να γίνεται πιο

³² *Τα Νέα*, 29/7/1965, όπου το σχετικό δημοσίευμα. Για την ιστορία πίσω από την κατασκευή του διστίχου από τον Κ. Σταματίου, αλλά και την πατρότητά του, βλ. Νίκος Σαραντάκος, «Γαργάλατα, η σχεδόν οριστική διαλεύκανση», στο: <https://sarantakos.wordpress.com/2012/07/29/gargalata-2/> (τελευταία ανάκτηση: 1/12/2025).

³³ Παπαχελάς, ό.π., 186· Σ. Ριζάς, *Η ελληνική πολιτική μετά τον Εμφύλιο Πόλεμο*, 347.

³⁴ Ριζάς, *Η ελληνική πολιτική μετά τον Εμφύλιο Πόλεμο*, 348.

³⁵ Για τις κινητοποιήσεις, βλ. Κωνσταντίνος Λαμπράκης, *Παραμποδίζοντας την Αποστασία. Ιουλιανά 1965: κοινωνική διαμαρτυρία και Αριστερά*, Αθήνα 2025.

ελκυστική και να βρίσκει απήχηση ακόμη και σε στελέχη που πρόσκεινταν στον Γ. Παπανδρέου.³⁶

Ενδεικτικό των παραπάνω κινήσεων υπέρ της λύσης Στεφανόπουλου ήταν το πρωτόκολλο που συνυπέγραψε στις 28 Ιουλίου ο Λαμπράκης με άλλους δύο εκδότες εφημερίδων του κεντρικού χώρου, τον Ιωάννη Βελλίδη (*Μακεδονία* και *Θεσσαλονίκη*) και τον Ιωάννη Παπαγεωργίου (*Αθηναϊκή*), καθώς και με ηγετικά στελέχη της ΕΚ (Στεφανόπουλος, Τσιριμώκος, Σάββας Παπαπολίτης και Πανσανίας Κατσώτας). Το πρωτόκολλο προέβλεπε την άμεση παραίτηση της κυβέρνησης Νόβα, την ανάθεση της εντολής σχηματισμού κυβέρνησης, χωρίς όρους ή περιορισμούς, στον Στεφανόπουλο και την έγκρισή της από την κοινοβουλευτική ομάδα εντός 48 ωρών, κατόπιν συνεννόησης με τον Γ. Παπανδρέου. Η κυβέρνηση αυτή θα αναλάμβανε την προπαρασκευή εκλογών και την υποβολή της σχετικής εισήγησης στον βασιλιά. Ο Γ. Παπανδρέου θα διατηρούσε την αρχηγία του κόμματος, έτσι ώστε μετά την διενέργεια των εκλογών να επανέλθει στην πρωθυπουργία. Όπως κατέστη αργότερα γνωστό, η προϋπόθεση της πρότερης συνεννόησης με τον Γ. Παπανδρέου είχε προστεθεί από τον Λαμπράκη, ενώ ως χρονικός ορίζοντας της κυβέρνησης και της διεξαγωγής των εκλογών είχε προβλεφθεί ένα διάστημα περίπου έξι μηνών.³⁷ Οι εκδότες απέβλεπαν σε μια τρίτη λύση για διέξοδο από την κρίση μέσω του σχηματισμού μιας μετριοπαθούς κυβέρνησης της ΕΚ που δεν θα υπόκειντο σε δεσμεύσεις έναντι των ανακτόρων. Η πρότασή τους, ωστόσο, δεν έγινε αποδεκτή από τον βασιλιά, ο οποίος έθεσε ως όρο τη συνεννόηση μεταξύ Στεφανόπουλου και Νόβα για διάδοχο σχήμα.³⁸

Οι αναφορές της αμερικανικής πρεσβείας είναι ενδεικτικές για τον ρόλο που διαδραμάτιζαν οι εκδότες στις διεργασίες εντός της ΕΚ. Ο Anschuetz, που ήταν κατά της επιστροφής του Γ. Παπανδρέου στην κυβέρνηση, εκτιμούσε από τις πρώτες μέρες της κρίσης πως μια συμφωνία ανάμεσα στους εκδότες θα ήταν καθοριστική για την άρση του αδιεξόδου, ωθώντας περισσότερους βουλευτές να αποσύρουν τη στήριξή τους από τον Γ. Παπανδρέου. Ωστόσο, βασικό πρόβλημα ήταν ο ανταγωνισμός των εκδοτών για την ενίσχυση της επιρροής τους στο κόμμα. Ως προς τη λύση Στεφανόπουλου, ο Anschuetz θα επισημάνει αργότερα και ενώ

³⁶ Ριζάς, *Η ελληνική πολιτική μετά τον Εμφύλιο*, 349. Μία από τις περιπτώσεις στελεχών που επεξεργάζονταν τότε τη λύση Στεφανόπουλου ήταν ο Μιχάλης Παπακωνσταντίνου, βουλευτής της ΕΚ και υφυπουργός Εθνικής Αμύνης στην κυβέρνηση Γ. Παπανδρέου (1964-1965). Βλ. Παπακωνσταντίνου, *ό.π.*, 218-219.

³⁷ Λιναρδάτος, *ό.π.*, 254-255· Ριζάς, *Η ελληνική πολιτική μετά τον Εμφύλιο*, 349-350.

³⁸ Ριζάς, *Η ελληνική πολιτική μετά τον Εμφύλιο*, 350.

θα έχει προηγηθεί η πτώση της κυβέρνησης Νόβα, τη διαφωνία μεταξύ των Λαμπράκη και Κόκκα, του εκδότη της *Ελευθερίας* και βασικού υποστηρικτή των αποστατών, στη σύνθεση μίας νέας κυβέρνησης, τους οποίους χαρακτήριζε με νόημα ως «υποψήφιους δημιουργούς βασιλιάδων».³⁹ Ο Κόκκας ήταν εξ αρχής αρνητικός σε μια κυβέρνηση υπό τον Στεφανόπουλο, όπως μαρτυρείται σε τηλεγράφημα του Anschuetz προς την Ουάσινγκτον.⁴⁰ Η διαφανόμενη πτώση της κυβέρνησης Νόβα, η οποία επισημοποιήθηκε την 5η Αυγούστου, ενδεχομένως τον είχε κάνει, πρόσκαιρα, να επανεξετάσει την υποψηφιότητα Στεφανόπουλου.

Μετά την καταψήφιση της κυβέρνησης Νόβα, δημοσιεύονται πληροφορίες στον Τύπο ότι ο Κωνσταντίνος πρόκειται να αναθέσει εντολή σχηματισμού κυβέρνησης στον Στεφανόπουλο. Ο τελευταίος θα δηλώσει πως, εφόσον αυτό επιβεβαιωθεί, θα λάβει την εντολή ως «διερευνητική» και θα ενεργήσει με βάση τις αποφάσεις του Γ. Παπανδρέου και του κόμματος. Στις 6 Αυγούστου, οι εκδότες Λαμπράκης, Βελλίδης και Παπαγεωργίου, μαζί με τους Στεφανόπουλο, Τσιριμώκο και Παπαπολίτη, επισκέφθηκαν τον Γ. Παπανδρέου στην οικία του, προκειμένου να τον πείσουν να αποδεχθεί τη συμβιβαστική τους πρόταση. Ο Παπανδρέου αρνήθηκε, αλλά δέχτηκε να τεθεί η πρόταση σε ψηφοφορία στην κοινοβουλευτική ομάδα.⁴¹ Δύο ημέρες αργότερα, ο Στεφανόπουλος εκλήθη στα ανάκτορα και έλαβε την εντολή σχηματισμού κυβέρνησης. Στη συνέχεια, μετέβη στο Καστρί για να ενημερώσει τον Παπανδρέου, συνοδευόμενος από τον Λαμπράκη.

Στο ημιτελές του κείμενο για τα γεγονότα της περιόδου, ο Λαμπράκης αναφέρεται στη συνάντηση αυτή.⁴² Προηγουμένως, διευκρινίζει πως οι ενέργειες που πραγματοποιήθηκαν εκείνη την περίοδο για τον σχηματισμό κυβέρνησης υπό τον Στεφανόπουλο δεν αποσκοπούσαν στο «να αναλάβει ο Στεφανόπουλος την πρωθυπουργία και την αρχηγία του κόμματος, παραμερίζοντας τον Γ. Παπανδρέου» (...) Αλλά να οδηγηθούμε σε εκλογές με σύμφωνη γνώμη του Γ. Π. και με Στεφανόπουλο προσωρινό επί κεφαλής της εκλογικής αυτής κυβέρνησης». Ωστόσο, ενώ «υποτίθετο πως θα του [ενν. του Στεφανόπουλου] εξητείτο να διενεργήσει τις εκλογές ο ίδιος,

³⁹ Norbert Anschuetz (US Embassy Athens) προς State Department, no 87, 5 Αυγούστου 1965, NSF/Country File: Greece Vol. 1, Box 126, L. B. Johnson Presidential Library, NSF/Country File: Greece Vol. 1, Box 126, L. B. Johnson Presidential Library.

⁴⁰ Anschuetz (US Embassy Athens) προς State Department, 18/7/1965, στο *ίδιο*.

⁴¹ Λιναρδάτος, *ό.π.*, 264-266· Ριζάς, *Η ελληνική πολιτική μετά τον Εμφύλιο*, 351.

⁴² Ας σημειωθεί πως στο κείμενό του εκδότη, αμέσως μετά την επισημάνσή του για τη στάση του Συγκροτήματος κατά την Αποστασία, περνά στην απόφαση του Κωνσταντίνου Β' να αναθέσει εντολή σχηματισμού κυβέρνησης στον Στεφανόπουλο και σε αυτά που δημεύθηκαν την 8η Αυγούστου στα ανάκτορα και στο Καστρί. Δεν γίνεται καμία αναφορά σε όσα είχαν μεσολαβήσει, δηλαδή στις διαβουλεύσεις και τις διεργασίες που είχαν προηγηθεί υπέρ της υποψηφιότητας Στεφανόπουλου, στις οποίες είχε εμπλακεί ο ίδιος.

εντός βραχέως χρονικού διαστήματος», ο Κωνσταντίνος πρότεινε εντέλει στον Στεφανόπουλο «να αναλάβει την κυβέρνηση ΧΩΡΙΣ να καθορίζει χρόνο εκλογών». Στη συνέχεια, ο εκδότης σημειώνει την άρνηση του Παπανδρέου, στάση με την οποία συμφωνούσε και ο ίδιος, καθώς συνιστούσε ουσιαστικά μία προσπάθεια παραμερισμού του αρχηγού της ΕΚ. Ο Στεφανόπουλος, αντίθετα, ήταν θετικός και επέμενε να τεθεί η διερευνητική εντολή που είχε λάβει σε ψηφοφορία στην κοινοβουλευτική ομάδα.⁴³ Με αυτή την αναφορά κλείνει ουσιαστικά η αφήγηση στο κείμενο του Λαμπράκη.

Η διήγηση του Λαμπράκη για την πρόταση που έκανε ο Κωνσταντίνος επιβεβαιώνεται από τοποθετήσεις βουλευτών στη συνεδρίαση της κοινοβουλευτικής ομάδας της ΕΚ η οποία διεξήχθη στις 9 Αυγούστου στα γραφεία της Λέσχης Φιλελευθέρων. Ο Π. Κατσώτας, ένα από τα στελέχη που είχαν υποστηρίξει τη συμβιβαστική λύση Στεφανόπουλου και είχαν συνυπογράψει το πρωτόκολλο των εκδοτών, θα δηλώσει την αντίθεσή του, σημειώνοντας ότι επιχειρούνταν ο σχηματισμός μεταβατικής κυβέρνησης άγνωστης διάρκειας και χωρίς νύξη περί εκλογών.⁴⁴ Η συνεδρίαση της κοινοβουλευτικής ομάδας έληξε με την απόρριψη της πρότασης σχηματισμού κυβέρνησης από τον Στεφανόπουλο, με μεγάλη μάλιστα πλειοψηφία.

Σε κάθε περίπτωση, ο Λαμπράκης απέβλεπε με την υποψηφιότητα Στεφανόπουλου σε μια εναλλακτική λύση που θα προερχόταν από τους κόλπους της ΕΚ και όχι στην ταύτιση με την πολιτική και τις πρακτικές των ανακτόρων. Ήταν επίσης σε θέση να εκτιμήσει ότι τα περιθώρια για μια τρίτη λύση είχαν εκλείψει, από τη στιγμή που η ηγεσία του Γ. Παπανδρέου είχε ενισχυθεί εσωκομματικά και εξακολουθούσε να εκφράζει τη θέληση των εκλογέων. Το τελευταίο ήταν κάτι που συνειδητοποίησε και με έναν αρκετά επώδυνο τρόπο: πριν ξεκινήσει η συνεδρίαση της κοινοβουλευτικής ομάδας για τη συζήτηση γύρω από την διερευνητική εντολή, μερίδα του πλήθους που είχε συγκεντρωθεί για να διαδηλώσει υπέρ του Γ. Παπανδρέου στράφηκε κατά των γραφείων του Συγκροτήματος, προβαίνοντας σε αποδοκιμασίες και σε καύση φύλλων των *Νέων*.⁴⁵ Σύμφωνα, μάλιστα, με μαρτυρία μέλους της νεολαίας Λαμπράκη, την ίδια μέρα έγιναν «δημεύσεις» και καύσεις φύλλων των *Νέων* σε όλη την Αθήνα.⁴⁶ Αιτία ήταν η αμφίσημη στάση των εφημερίδων του Συγκροτήματος το προηγούμενο διάστημα: την παραμονή της εν λόγω

⁴³ Αρχείο Μ. Σαββίδη, σχέδια κειμένου Χ. Λαμπράκη για τα Ιουλιανά και την Αποστασία, αρ. 1-2, χ.χ.

⁴⁴ Λιναρδάτος, *ό.π.*, 266.

⁴⁵ Για το επεισόδιο, το οποίο έληξε με παρέμβαση του Α. Παπανδρέου, βλ. Λιναρδάτος, *ό.π.*, 267· Παπακωνσταντίνου, *ό.π.*, 222-223· Ανδρέας Παπανδρέου, *Η Δημοκρατία στο απόσπασμα*, Αθήνα 2006, 250-251.

⁴⁶ Στέργιος Κατσαρός, *Εγώ ο προβοκάτορας, ο τρομοκράτης. Η γοητεία της βίας*, Αθήνα 2008, 69.

συνεδρίασης, το *Βήμα* είχε κυκλοφορήσει με τίτλο «Εντολή εις τον Παπανδρέου η μόνη συνταγματική οδός»⁴⁷, ενώ, από την άλλη, τα *Νέα*, εκείνες τις μέρες, σημείωναν ότι οι μόνες λύσεις ήταν σχηματισμός κυβέρνησης ΕΚ (όχι δηλαδή απαραίτητα με πρωθυπουργό τον Γ. Παπανδρέου) ή διεξαγωγή εκλογών.⁴⁸

Το επεισόδιο είναι χαρακτηριστικό του κοινωνικού αναβρασμού των αρχών Αυγούστου του 1965. Στην όξυνση του κλίματος κατά του Συγκροτήματος είχαν συμβάλει και οι ανταγωνιστικές εφημερίδες, όπως η *Ελευθερία*, η οποία είχε αποκαλύψει από την πρώτη στιγμή το εγχείρημα των τριών εκδοτών και, επιπλέον, γνωστοποιούσε τις συναντήσεις και τις διαβουλεύσεις που είχαν με τον Γ. Παπανδρέου.⁴⁹ Επίσης, ανήμερα της συνεδρίασης της κοινοβουλευτικής ομάδας της ΕΚ, είχε δημοσιευθεί φωτογραφία του Λαμπράκη με τον Στεφανόπουλο κατά τη μετάβασή τους την προηγούμενη μέρα στο Καστρί, η οποία δυναμίτισε περαιτέρω την ατμόσφαιρα.⁵⁰

Τη διάθεση του Λαμπράκη να μην έλθει σε ρήξη με τον Γ. Παπανδρέου μαρτυρούν και οι αναφορές της αμερικανικής πρεσβείας. Ο Anschuetz, ο οποίος ήταν υπέρ της λύσης Στεφανόπουλου, εξέφραζε την απογοήτευσή του για τη στάση του Λαμπράκη μετά την απόφαση της κοινοβουλευτικής ομάδας και την επιστροφή της εντολής στον βασιλιά. Όπως σημείωνε, παρά τη φερόμενη υποστήριξη του εκδότη στην υποψηφιότητα Στεφανόπουλου, δεν είχε κάνει τίποτα την τελευταία στιγμή για να την προωθήσει και να την ενθαρρύνει.⁵¹ Επιπλέον, δύο μέρες αργότερα, ο Στεφανόπουλος δήλωσε στον Anschuetz πως οι εκδότες, ιδιαίτερα ο Λαμπράκης, δεν ήταν διατεθειμένοι να διαρρήξουν τις σχέσεις τους με τον Παπανδρέου.⁵²

Είναι σαφές ότι τα γεγονότα των αρχών Αυγούστου 1965 άσκησαν καθοριστική επίδραση στον Λαμπράκη, καθώς τον έκαναν να συνειδητοποιήσει πως ήταν αδύνατο να υπάρξει κυβέρνηση χωρίς τον Γ. Παπανδρέου επικεφαλής, που δεν θα ταυτιζόταν με το Στέμμα και την αποστασία. Από αυτό το σημείο και εξής, ο Λαμπράκης τάχθηκε πλήρως στον «δεύτερο Ανένδοτο», το νέο αγώνα «υπέρ της Δημοκρατίας» που είχε εξαγγείλει ο Γ. Παπανδρέου την 15η Ιουλίου. Οι εφημερίδες του καταδίκασαν έντονα τα δύο επόμενα κύματα της αποστασίας, με τα

⁴⁷ *Το Βήμα*, 8/8/1965.

⁴⁸ Ενδεικτικά βλ. *Τα Νέα*, 4-7/8/1965.

⁴⁹ *Ελευθερία*, 29/7/1965.

⁵⁰ *Ελευθερία*, 10/8/1965.

⁵¹ Anschuetz (US Embassy Athens) προς State Department, 10 Αυγούστου 1965, Foreign Relations of the United States 1964-1968, XVI, 426-427.

⁵² Παπαχελάς, *ό.π.*, 202.

οποία διαμορφώθηκε εντέλει μια οριακή κοινοβουλευτική πλειοψηφία με την υποστήριξη της Δεξιάς. Για τον Λαμπράκη, η υπερψήφιση της κυβέρνησης Στεφανόπουλου τον Σεπτέμβριο σηματοδότησε την τρίτη φάση της διαδικασίας που οδήγησε στη δικτατορία, με βάση το σχήμα του ημιτελούς κειμένου του. Σε όλο το διάστημα που μεσολάβησε μέχρι το πραξικόπημα, ο Λαμπράκης δεν έπαψε, δημόσια και ιδιωτικά, να τονίζει πως μόνη λύση για την άρση του αδιεξόδου ήταν η άμεση διενέργεια εκλογών. Στην ίδια κατεύθυνση εντάσσεται και η συμβολή του στην επίτευξη της συμφωνίας μεταξύ Γ. Παπανδρέου, Παναγιώτη Κανελλόπουλου και Κωνσταντίνου, τον Δεκέμβριο του 1966, που οδήγησε στον σχηματισμό υπηρεσιακής κυβέρνησης υπό τον Ιωάννη Παρασκευόπουλο.⁵³

Για τον Λαμπράκη, η διενέργεια εκλογών ήταν ενδεδειγμένη για την ομαλοποίηση της πολιτικής κατάστασης, αλλά όχι αρκετή για την αντιμετώπιση των παθογενειών και των ελλειμμάτων του πολιτικού συστήματος και της λειτουργίας του κοινοβουλευτικού πολιτεύματος. Τον Μάιο του 1966, ο εκδότης θα δημοσιεύσει μία σειρά τεσσάρων άρθρων με τίτλο «Η ώρα της ειρηνικής επαναστάσεως».⁵⁴ Επρόκειτο για μία παρέμβαση με αφορμή την κρίση του Ιουλίου του 1965 και όσα ακολούθησαν, τα οποία κατά τον ίδιο ήταν «το αποκορύφωμα και η δραματικότερη ασφαλώς εκδήλωση της ασθένειας» που κατείχε προ πολλού τον εθνικό οργανισμό. Ο εκδότης υποστήριζε ότι η πολιτική και συνταγματική κρίση του 1965 είχε ως βασική αιτία την αδυναμία των κομμάτων να λειτουργήσουν ως θεσμικοί πυλώνες της δημοκρατίας και να αντιμετωπίσουν τις «ανεπιδόσκειμες» πρακτικές της αποστασίας και της «εξαγοράς» ψήφων και συνειδήσεων. Ήταν, λοιπόν, απαραίτητο τα κόμματα να καταστούν οργανισμοί με ιδεολογική συνοχή, ώστε να μπορούν να εφαρμόζουν όσα εξήγγελλαν. Έκρινε επίσης αναγκαία μια συνταγματική μεταρρύθμιση για τον σαφή καθορισμό της θέσης και της λειτουργίας κάθε θεσμικού οργάνου, όπως και για την οριοθέτηση των βασιλικών αρμοδιοτήτων, ενώ τόνιζε ότι η μεταχείριση της Αριστεράς όφειλε να γίνεται με σεβασμό στη δημοκρατία και όχι μέσω επιλεκτικών αποκλεισμών. Η «ειρηνική» επανάσταση συνίστατο σε μια συνολική αναμόρφωση του κράτους και της δημόσιας ζωής, η οποία θα σηματοδοτούσε την οριστική ένταξη της Ελλάδας στον ανεπτυγμένο δυτικό κόσμο.⁵⁵

⁵³ Χρήστος Χρηστίδης, «Αναζητώντας διέξοδο. Ο Χρήστος Λαμπράκης ενώπιον της πολιτικής κρίσης 1966-1967», διαθέσιμη ηλεκτρονικά στο: <https://christoslambrakisconference.lrf.gr/highlights-synedriou/parousiaseis-omiliton/> (τελευταία ανάκτηση: 15/11/2025).

⁵⁴ *Το Βήμα*, 22 και 24-26/5/1966.

⁵⁵ Στο *ίδιο*: Ριζάς, «Ο Χρήστος Λαμπράκης στην εποχή των πολιτικών κρίσεων και αλλαγών», ό.π.

Τα Ιουλιανά αποτέλεσαν μια κομβική στιγμή για το ελληνικό πολιτικό σύστημα αλλά και για τους πρωταγωνιστές των γεγονότων. Στην περίπτωση του Χρήστου Λαμπράκη, η επιλογή να στηρίζει μια συμβιβαστική λύση προκάλεσε έντονη αντίδραση, επηρεάζοντας αρνητικά τη σχέση του με τους ψηφοφόρους της κεντρώας παράταξης –και όχι μόνο– που παραδοσιακά εκφραζόταν μέσω των εφημερίδων του Συγκροτήματος. Η γρήγορη αναδίπλωσή του και η στήριξη του Γ. Παπανδρέου ήταν αποτέλεσμα της ικανότητάς του ως εκδότη να αφουγκράζεται και να συνδιαλέγεται με την κοινή γνώμη, καθώς και να την εκφράζει, διατηρώντας έτσι τον ηγετικό ρόλο του Συγκροτήματος στη διαμόρφωσή της. Την ίδια στιγμή, όμως, ήταν και μια διαδικασία συνειδητοποίησης των σοβαρών ελλειμμάτων του ελληνικού πολιτικού συστήματος, η οποία τον οδήγησε στην ανασυγκρότηση των πολιτικών του σκέψεων, διεργασία που αποτυπώθηκε και στην αρθρογραφία του το 1966. Η τελευταία δεν αποτελεί απλώς έναν αναστοχασμό για την πολιτική κρίση, αλλά και κατάθεση ενός φιλελεύθερου και εκσυγχρονιστικού οράματος, το οποίο αναδείκνυε καταρχάς τις βενιζελικές παρακαταθήκες του ίδιου και της οικογένειάς του. Αν η «ανόρθωση» ήταν το όραμα το οποίο εξέφρασε ο Ελευθέριος Βενιζέλος στις αρχές του 20ού αιώνα για την αναδιοργάνωση και την ανάκαμψη της χώρας, ο Λαμπράκης μιλούσε για «αναμόρφωση» κράτους και θεσμών με στόχο την εντατική ανάπτυξη. Κυρίως, όμως, εξέφραζε τις σκέψεις του και την αγωνία του για το μέλλον της χώρας και τη δημοκρατική πορεία της, μια πορεία που απαιτούσε, όπως υποστήριζε, νέες προσαρμογές και συναινέσεις, 17 χρόνια μετά το τέλος του Εμφυλίου πολέμου. Σε κάθε περίπτωση, όσα ακολούθησαν λίγους μήνες αργότερα, τον Απρίλιο του 1967, επιβεβαίωσαν τους φόβους του.